

El trinquet de la memòria. L'exili dels pilotaris valencians

The trinquet of memory. The exile of Valencian pilotaris

VÍCTOR AGULLÓ CALATAYUD

*Departament de Sociologia i Antropologia Social
Universitat de València*

DAYANA ARTETA MOLINA

*Departament de Sociologia i Antropologia Social
Universitat de València*

HELENA PARICIO DE CASTRO

*Departament de Sociologia i Antropologia Social
Universitat de València*

Resum. La pilota valenciana, esport propi del País Valencià, ha estat testimoni de nombroses figures que han transcendit l'àmbit esportiu pel seu carisma i la seua implicació social i política. En un període convuls de la història d'Espanya, la Guerra Civil (1936-1939) i la posterior dictadura franquista (1939-1975), alguns pilotaris de primer nivell van veure's obligats a prendre el camí de l'exili a causa de les seues idees polítiques. Aquest article se centra en quatre d'aquests jugadors emblemàtics i una pilotària, els noms dels quals revelen la importància que tingueren en el seu moment: El Perolero de Pedralba, Fenoll de Torrent, el Gualo de Rafelbunyol o el Pelat de Riola juntament amb la raquestista d'origen basc Marina Basauri. A través d'una anàlisi que combina el mètode biogràfic amb la investigació docu-

mental i les entrevistes en profunditat a familiars i descendents, explorem el paper que van desenvolupar aquests esportistes en la societat de l'època, així com les conseqüències que l'exili va tenir en les seues vides personals i professionals. Aquest estudi pretén donar llum a un capítol poc conegut de la història de l'esport valencià i reivindicar la memòria d'uns homes i una dona que, malgrat les adversitats, van mantenir viu el seu esperit i el seu compromís amb els seus ideals i el seu esport.

Abstract. Valencian pilota, a sport native to the Valencian Country, has witnessed numerous figures who have transcended the sporting sphere due to their charisma and their social and political involvement. In a turbulent period of Spanish history, the Civil War (1936-1939) and the subsequent Francoist dictatorship (1939-1975), some top-level pilotaris were forced to take the path of exile due to their political ideas. This article focuses on four of these emblematic players and one female player, whose names reveal the importance they held in their time: El Perolero de Pedralba, Fenoll de Torrent, el Gualo de Rafelbunyol, and el Pelat de Riola, along with the Basque-origin raquetista Marina Basauri. Through an analysis that combines the biographical method with documentary research and in-depth interviews with relatives and descendants, we explore the role these athletes played in the society of the time, as well as the consequences that exile had on their personal and professional lives. This study aims to shed light on a little-known chapter in the history of Valencian sport and to reclaim the memory of some men and a woman who, despite adversity, kept their spirit and their commitment to their ideals and their sport alive.

1. El joc d'un poble viu i combatiu

La pilota valenciana és molt més que un esport. Es juga, si més no, des de fa més de set segles a terres de l'antic Regne de València (Millo 1976; García i Frasset i Llopis i Bauset, 1991). De llavors ençà, malgrat els entrebancs o les prohibicions, forma part tant del paisatge com del patrimoni cultural i esportiu del poble valencià (Inúrrria, 1987; Agulló i Agulló, 2009). Fins als inicis de la Guerra Civil, n'era part de la quotidianitat a la majoria dels 542 pobles del País Valencià, sent un destacat element vertebrador de la vida comunitària i la sociabilitat masculina dels pobles valencians, com així queda reflectit en obres històriques com ara els *Diàlegs* de Lluís Vives al segle XVI o, més prop en el temps, en el llibre *Matèria de Bretanya* de na Carmelina Sánchez Cutillas.

Des de les partides improvisades als carrers fins a la solemnitat dels trinquets, la vaqueta ressonava com un eco constant de la identitat col·lectiva dels valencians i les valencianes (Almela i Vives, 1960; Vidal Corella, 1969). Generació rere generació, la passió per aquest joc es transmetia, teixint llaços familiars, veïnals o comunitàris, també ocupant un lloc d'honor en les festes i celebracions populars, i alimentant un sentiment de pertinença profundament arrelat a la terra (Soldado, 1998; Cerdà i Mascarell, 2010). Al remat, les emocions viscudes als trinquets i carrers valencians, l'ambient que s'hi respirava, les partides llegendàries o els desafiaments inversem-

blants n'eren indestruïbles de l'ADN de valencians i valencianes (Sarasol, 2013).

Nogensmenys, aquesta rica trama cultural, associativa, festiva i esportiva, on la pilota era un fil significatiu, va ser capolada primer amb l'adveniment de la Modernitat a partir de la segona meitat del segle XIX i, més encara, una vegada acabada la Guerra Civil. En aquest context, hom pot destacar que, des de finals de segle XIX, per primera vegada en la història, la pilota valenciana va haver de competir amb altres pràctiques esportives foranies, com ara el ciclisme, l'atletisme, el futbol o la boxa (Sirera, 2007), que venien amb l'aurèola de modernes i que, a poc a poc, especialment als entorns urbans i burgesos, li van anar llevant protagonisme entre les opcions d'oci i esbarjo de la societat de l'època, molt especialment entre les capes benestants.

2. La pilota valenciana al període republicà: un espai de llibertat, esbarjo, cultura popular i reivindicació

Abans que els efectes devastadors de la Guerra d'Espanya s'emportaren les rialles i els cànctics, els carrers, trinquets i fronts del País Valencià eren llocs que vibraven amb l'energia i la màgia de la pilota. Aquests espais, eren molt més que simples escenaris esportius; eren autèntics punts de trobada comunitària on sovint es difuminaven les fronteres socials i ideològiques. L'habilitat i la destresa dels pilotaris captivaven l'atenció de llauradors i burgesos,

de menestrals i obrers, unint-los en l'admira-
ció envers un joc que lloava la tècnica, la
força, l'agilitat o l'estratègia. La figura del
pilotari professional, amb el seu carisma i
la seua capacitat per a desafiar la gravetat
amb cada colp, esdevenia un referent po-
pular, un símbol d'una terra vital, festiva
i dinàmica. En un context sociopolític on
la Segona República intentava arrelar va-
lors de llibertat, igualtat i justícia social,
la pilota, com a activitat intrínsecament
popular i accessible, potser reflectia, en
la seua essència competitiva però alhora

respectuosa amb l'adversari i noble (tot i
alguns tripijocs amb les travesses o espo-
ràdics aldarulls entre afeccionats), alguns
d'aquests ideals. La pilota, doncs, era un
espai de llibertat en moviment, on sovint
s'expressaven reivindicacions socials o la-
borals mitjançant la pràctica d'un joc que
parlava d'honestetat, d'una terra, d'una
llengua, uns costums i d'una manera de ser
que el franquisme i l'exili prompte amena-
çarien esborrar de la memòria.

I és que, durant el període de la Segona
República, la pilota continuava gaudint

Tota la plantilla del trinquet de Pelayo va participar en les partides pro damnificats del vaixell soviètic Komsomol al Trinquet de Pelayo en 1936. En la imatge Xiquet de Quart, Pepe Llíria, Lloco II de Burjassot, Rafael Llíria, Moliner d'Alboraia, Xato de l'Estació, Juliet i Micalet de Paterna (Fons Finezas, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu)

El trinquet de Pelayo ple de gom a gom durant la Guerra Civil (Fons Finezas, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu).

Nombrosos pilotaris es van decantar per la República i els seus ideals, sent molts, a tall d'exemple, els que van participar en partides benèfiques o solidàries (Fons Finezas, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu).

d'una notable presència pública en els pobles i en l'imaginari popular així com a la premsa escrita de l'època. Fins i tot rectors de la Universitat de València com els prominents metges en Juan Bartual Moret o en Joan Baptista Peset Aleixandre n'eren entusiastes i recomanaven la seua pràctica com un mode de cultivar la salut (Agulló i Agulló, 2019; Barona, 2021).

En aquesta tessitura, arribem a la Guerra Civil quan nombrosos pilotaris es van decantar per la República i els seus ideals, sent molts, a tall d'exemple, els que van participar en partides benèfiques o solidàries. Així ho va immortalitzar el fotògraf Finezas al trinquet de Pelayo en 1936, amb motiu de l'homenatge als mariners russos del vaixell Komsomol, que va ser enfonsat en aigües internacionals per part del bàndol colpista.

3. Arrels a la terra, pilotes a la maleta: un joc trencat per la Guerra Civil

Amb la fi del conflicte bèl·lic, que no sols va segar vides i fracturar la societat, es va encetar un procés per tal de desarrelar tradicions que no es consideraven representatives de la nova identitat nacional i moral que s'hi volia instaurar (Box, 2010; Salazar, Aragó i Azkárraga, 2021; Saz i Gómez Roda, 2025) el que va propiciar una brusca interrupció de pràctiques culturals tan vives i arrelades com ara la pilota valenciana.

Els estralls de la Guerra d'Espanya en el joc de pilota van ser enormes. En primer

lloc, hom pot assenyalar tristament la mort en combat de pilotaris, fins i tot alguns d'afamats com ara *Tio Silla* de Godelleta, José Marco *el Xiquet de la Punyà* de Godel·la (allistat al bàndol rebel i primer porter del València F.C), Batiste Verdú de Famorca o Alfred Picó de l'Abdet. Seguidament d'altres foren afusellats, com ara el mític *Carinyo* de Rafelcofer, *Solanes* de Tavernes de la Vallidigna, Miguel Liern *Tela* de Benimàmet o Salvador Tortajada *Chudio* de Riba-Roja de Túria, per citar-ne només quatre exemples.

En segon lloc, d'una manera o d'una altra, la repressió envers nombrosos pilotaris que es van significar políticament com a republicans va ser una constant i molts professionals de prestigi com, per exemple, «Fusteret de la Llosa», «Moragues» de Xàbia, «Agustí» de l'Orxa o el «Tio Pena» de Massamagrell, van haver de complir condemnes a les presons franquistes. Fins i tot, enormes pilotaris com Virgilio Bessó «Patilla d'Alaquàs» o Vicent Plà «Barberico» de Sedaví, que també van ser batles dels seus pobles durant el període republicà i que havien salvat en temps de Guerra moltíssimes vides de persones del bàndol sublevat -com se'ls va reconèixer anys més tard-, van ser empresonats i represaliats.

En tercer lloc, cal també parar atenció als efectes negatius que va tenir l'exili sobre la pilota valenciana, que va deixar una enorme empremta negativa en forma de buit al món pilotaire. A les doloroses conseqüències de la contesa fratricida que va

significar per a molts la pèrdua de la llar, les amistats i dels afectes, se n'afegí també la d'un món familiar on la pilota ocupava un lloc preeminent en la conversa i la sociabilitat dels pobles valencians.

Com tindrem oportunitat de conèixer a continuació, la trajectòria esportiva d'alguns grans pilotaris es va veure truncada per la necessitat de fugir del país a causa dels seus ideals polítics. El mateix camí van haver de seguir prop de 500.000 d'espanyols (Tusell, 1986; Abellán, 2001; Barba, 2021), entre els quals també hi havia esportistes que sovint no van tindre altra opció que renunciar a unes fabuloses trajectòries esportives (Pujadas, 2011; Navarro, 2019; de la Viuda i Ibarrondo, 2021). El mateix va ocórrer amb prominents esportistes valencians, molts d'ells universitaris, d'altres disciplines, com ara Pepe Lacomba i Alejandra Soler en atletisme, José Martínez «el Tigre d'Alfara» en boxa, Enrique Georgacopoulos i Manuel Usano en rugbi o Manolo Macià i Enrique Cano en futbol (García Candau, 2007; Cabo Alandes, 2014; Agulló i Agulló, 2016; Bosch 2017). Al remat, aquest fet va marcar no només les seues vides personals, sinó també a la pilota valenciana, ja que va suposar la pèrdua de centenars de practicants i, fins i tot, d'alguns dels seus millors exponents, al que prompte caldrà afegir primer els intents de prohibició i, seguidament, el desprestigi social o la invisibilització als mitjans de comunicació que es perllongarà durant dècades.

En l'actualitat, més de 80 anys després, el seu llegat com a pilotaris i les seues històries personals susciten un renovat interès per part d'historiadors, investigadors i afeccionats, que reconeixen la seua contribució a l'esport i la seua lluita pels ideals de justícia, dignitat i llibertat. Així, aquest article -desenvolupat a partir del mètode històric combinant entrevistes en profunditat a familiars i descendents, relats biogràfics i investigació documental- es proposa explorar la profunda relació entre aquest joc emblemàtic i l'experiència tràgica de l'exili republicà, seguint les petjades d'aquells que, amb la pilota a la memòria, van haver de construir noves vides lluny de la seua terra. El treball de camp es va perllongar des de 2021 a 2025.

4. Quatre pilotaires i una raquetista amb l'horitzó llunyà: vides entrenyellades per la Història

Al cor d'aquesta indagació hom pot trobar les vides de quatre pilotaris professionals i una raquetista, al remat cinc trajectòries personals i esportives que van ser abruptament interrompudes pel drama de la Guerra Civil i l'exili. La seua elecció no és arbitrària; busca representar les múltiples facetes d'una experiència col·lectiva de desarrelament i supervivència. Darrere de cada colp de vaqueta, de cada victòria i cada derrota en els trinquets i frontons d'abans, hi havia persones amb arrels profundes en la seua terra, amb famílies, amics

i comarques senceres que els admiraven. La Guerra va irrompre en les seues vides, obligant-los a deixar enrere no sols les seues extraordinàries carreres esportives, sinó també els seus lligams afectius i el món que coneixien.

El camí de l'exili va ser un periple dolorós i incert, amb destins diversos, especialment França però també Argentina, Uruguai, Mèxic, Unió Soviètica, Algèria... però amb un denominador comú: la càrrega de la pèrdua i la necessitat de construir un nou futur sobre els enderrocs del passat. Per a aquests pilotaires, la pilota podia haver esdevingut un record punyent de la pàtria llunyana, un fil invisible que els connectava amb la seua identitat i amb aquells que compartien la mateixa tragèdia. La pregunta que ens perseguix és si, en algun moment d'aquella llarga travessia o en les seues noves llars, la pilota va tornar a rodar a les seues mans, com un gest de nostàlgia, de resistència cultural o de simple humanitat compartida. Potser aquesta remembrança va fer que alguns d'ells decidiren tornar a casa.

Al cap i a la fi, els quatre pilotaris i la pilotària que ens aprestem a conèixer a continuació són un exemple de com l'esport no pot deslligar-se dels conflictes socials i polítics d'una època. Les seues trajectòries personals i esportives ens mostren la valentia i el compromís d'uns homes i una dona que van defensar les seues idees fins a les últimes conseqüències. L'exili, tot i ser una experiència dolorosa i traumàtica, no

va aconseguir apagar la seua passió per la pilota valenciana ni el seu esperit de lluita.

Estimem que és fonamental reivindicar la memòria d'aquests pilotaires i reconèixer el seu paper en la història de l'esport valencià. Lluny de ser víctimes passives de la repressió franquista, sempre van mantenir viva la flama d'un esport que forma part de la identitat cultural valenciana havent estat declarat Bé d'Interés Cultural Immaterial el 5 de setembre de 2014. Reproduïm a continuació les trajectòries vitals d'alguns d'ells.

Josep Maria Fenoll Garrigues, «*Fenoll de Torrent*» (Torrent, 1903– Paris, 1972)

José Fenoll va nèixer el 13 de juliol de 1903 a Torrent, en la comarca de l'Horta Sud fill de Pascual Fenoll i Maria Garrigues. El malnom familiar era *Buñago*, tot i que sovint se'l coneixia com *el Bala* en el món del trinquet. Bona part de la seua infantesa la va passar en el municipi de Cortes de Pallars, en la comarca de la Vall de Cofrents-Aiora d'on renaixia una part de la seua família. Com veurem més endavant, aquest fet tindrà una enorme importància en el seu transcurs vital. El prohom de la pilota en Llorenç Millo en la seua obra *El Trinquet* va dir d'ell: «Era un jugador temperamental, la seua millor arma va ser la volea. Va alternar sempre en els millors partits de més categoria de la seua època. Es distingia pel seu temperament alegre i graciós». Sabem també que va estar en nò-

mina del trinquet Pelayo entre 1931-1939 i que actuava en la demarcació de mitger.

El 8 d'agost de 1933 Fenoll va organitzar una partida benèfica per a la colònia parroquial de Torrent a 60 tantos en la modalitat de rebot i en la qual van participar, d'una banda; *Patilla d'Alaquàs, Fenoll i Manetes* contra *Xiquet de Quart i Mora II*. Posteriorment, també participaria en partides a benefici de les colònies escolars i altres causes humanitàries o republicanes.

En temps de guerra va ser membre de la CNT, del comitè executiu popular de Torrent i, com a milicià, va estar enrolat en la columna de Ferro al Front de Terol. A partir d'ací comença una vida atzarosa. En 1939, el van detindre al port d'Alacant i el portaren al camp de concentració d'Albatera, d'on va aconseguir fugir de manera audaç i intel·ligent per a formar part, per espai de 10 anys, del maquis. Va viure amagat vora una dècada fonamentalment en les muntanyes del darrers contraforts del Sistema Ibèric, a Cortes de Pallás, formant part, ocasionalment, de l'Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó (AGLA), sense poder conèixer el seu fill i, fins i tot, arribant a perdre la capacitat de la parla. En 1948 va decidir exiliar-se a França juntament amb altres refugiats. Després d'un intercanvi de tirs a la frontera amb la Guàrdia Civil va assolir Perpinyà. A l'hospital de l'antiga capital del Regne de Mallorca, va rebre ajuda per part de l'eminent músic en Pau Casals per tal de poder restablir-se i romandre a França. En el país gal, en un primer mo-

ment, va anar a Brioude (Alt Loira) i seguidament a París on, uns anys més tard, va rebre la visita del *Xiquet de Quart* (amic íntim), *Guara* i altres amics pilotaris. Temps després, la seua dona va aconseguir passar a França per Euskadi amb el seu fill. Fenoll ja no va tornar mai a la terra que el va vore nàixer.

Segell de l'Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó (AGLA)
(arxiu de l'Associació sociocultural La Gavilla Verde)

Juan Fenollosa Iborra, «*El Guelo*» (Rafelbunyol, 1902-1985)

Juan Fenollosa va nàixer a Rafelbunyol, en la comarca de l'Horta Nord en 1902. Era fill de José Fenollosa, de professió llaurador i Pepa Iborra, mestressa de casa. La professió predominant de Juan va ser la d'obrer. Es va casar amb Margarita Lapaz Expósito, nascuda en 1911 de Rafelbunyol. El matrimoni va tindre tres filles: Magarín, Conchín i Fina.

El nostre protagonista prompte va sentir una força d'atracció envers el joc de pilota

Fenoll de Torrent, exiliat a França d'on ja no tornaria, un dels millors mitgers de la primera meitat del segle XX. Es distingia pel seu temperament alegre i graciós (arxiu familiar David Baviera)

jugant amb deler pels carrers del poble. En créixer, es va córrer la veu pels pobles de la rodalia que un xiquet esquerrer de Rafelbunyol destacava en el joc. Aleshores, el van cridar per a participar en partides comarcals cada volta més importants i d'ací va passar a jugar en els nombrosos desafiaments que es jugaven al llarg i ample del territori valencià en la modalitat de llargues a «pujar i davallar», unes partides que podien durar, fins i tot, dos o tres dies i que solien coincidir en les festes patronals dels pobles. Sempre va estar en les millors combinacions, juntament amb destacats pilots de l'època com el «Xiquet de Llanera», «Carnisser de Vilamarxant», «Carabiner de Calp», «Patilla d'Alaquàs», «el Mestret de Massalfassar», «Pavía de Vilallonga» o «Rondanet» i «Palleter de Benissa», entre d'altres. Destacaven d'ell la seua esquerra llarga, precisa i potent, així com el seu punt d'honor o la seua capacitat de restar pilotes ben difícils. Encara hui, entre alguns vells aficionats al joc de pilota de l'Horta Nord i alguns pobles de la Marina o la Sfor, evocar el nom d'*El Guelo* (de vegades, també se l'anomenava *El Gualo*) és recordar un dels més grans jugadors de carrer valencians de la seua època. Com a anècdota es pot recordar també que un home de Rafelbunyol es va comprar un camp al terme -que encara es coneix com el «Camp de Pilota»- gràcies als enormes guanys que va obtenir en travessar en una important partida pel *Guelo*.

Nogensmenys, la Guerra Civil es va crear també en el seu camí. Es va afiliar al sindicat de la UGT, juntament amb el seu germà Francisco (que seria afusellat, posteriorment, al terror de Paterna). *El Guelo* tenia el sentiment de la justícia social molt desenvolupat i destacaven d'ell la seua honradesa, per la qual cosa, en temps de guerra, va ser l'encarregat de les cartilles de racionament del poble, que es denominaven col·loquialment com a «Abastos», per tal de distribuir de manera equànime entre la població l'escàs menjar i recursos.

Veient el desenllaç de la Guerra, va resoldre exiliar-se a França. Va creuar els Pirineus per les muntanyes basques i en arribar a la localitat labortana de Biarritz, va ser detingut per les autoritats franceses, que el van portar al camp de concentració de Bram (Aude), prop de la ciutat occitana de Carcassona, on va sobreviure en unes condicions penoses i inhumanes.

Ara bé, després de vacil·lar molt, un any i mig després de la seua eixida, va decidir tornar a Espanya amb el parany del govern franquista que els que no tenien delictes de sang no havien de témer res. De tornada, va ser jutjat a Palència, Burgos i finalment, amb juí sumaríssim, a València, on el van absoldre definitivament. En total, va passar prop de quatre anys a les presons franquistes. Sembla que un dels llocs on va estar empresonat va ser en el Monestir del Puig, una estança del qual, anys enllà, encara era capaç de recordar el nombre de taulellets que tenia.

Mentre va durar el seu exili francès, la dona i la filla menuda van patir molta fam i penúries. Sovint la seua esposa Margarita, només va poder menjar gràcies a la caritat del veïnat, però com que això no li donava per a subsistir, va haver de començar a vendre en *l'estraperlo*. Gràcies al testimoni de la seua neta, Fina Ruiz, sabem com la seua iaia li contava la immensa por que passava, quan anava a demanar subministraments per si l'apressaven.

També gràcies al fet d'haver atresorat aquests records durant els anys sabem que haver d'anar a demanar almoïna a València, així com la por que passaven quan havien d'anar als refugis antiaeris quan escoltaven «la Pava» o com mare i filla major havien de refugiar-se dels bombardejos baix de la màquina de cosir.

Una vegada complides les condemnes, en tornar a Rafelbunyol definitivament absolt, al *Guelo* li van donar una pallissa només baixar de l'autobús entre huit homes del poble, de la que va tardar alguns mesos a recuperar-se. Una vegada restablit, el tornaren a portar a la caserna de la Guàrdia Civil per tal d'afusellar-lo tot i que ja havia estat absolt judicialment fins a tres vegades. La determinació de la seua dona i la filla menuda, així com el seu renom en el món de la pilota i la seua professió com a obrer, el van salvar.

No obstant això, sempre va estar molt perseguit i la seua família va quedar marcada per sempre. Per eixa raó, van sofrir marginació, sent apartats i assenyalats, el que

va fer que alguns descendents se n'hagueren d'anar del poble per a poder començar de nou. Respecte a la pilota valenciana, tot i que ja major i amb les seqüeles de la Guerra, l'exili i la repressió a les presons franquistes patents en el cos, va tornar a vestir-se de blanc, jugant els diumenges les primeres partides on sempre va fer gala del seu mestratge, ja fóra en la modalitat de llargues o raspall. El seu carisma continuava intacte i el cridaven per a jugar a molts llocs. Els seus nets el recorden com un home recte, honrat i diligent, mentre que la seua dona el recordava així:

Sempre va ser un home elegant, fins que va faltar anava amb samarreta, tratges clarets i gorra. A pilota sempre jugava en camisa rosa claret i pantalons, mai en brusa de llaurador. De fet, em vaig enamorar d'ell perquè era molt ben paregut.

Juan Fenollosa Iborra «El Guelo»: humilitat, compromís amb la democràcia i elegància (arxiu familiar Fina Ruiz)

«El Guelo» va ser un dels últims grans pilotaris de les modalitats de carrer on sempre va fer gala del seu carisma i mestratge. La fortalesa i determinació de la seua dona Margarita, com tantes altres, li van permetre eixir endavant (arxiu familiar Fina Ruiz)

Isidro Muñoz Sesé, «*El Perolero de Pedralba*» (Pedralba, 1911-dècada dels 80 del segle passat)

Isidro va nèixer el 25 de novembre de 1911 al carrer Rocha Almerich, de Pedralba, sent el menor de sis germans. Dos en moriren abans del seu naixement, i, per això, ell va rebre el nom del seu germà major, una pràctica comuna en aquella època. La seua família tenia una botiga al poble, però, des de jove, Isidro va mostrar un gran interès per la pilota valenciana. En eixir l'escola, no hi havia dia que no jugara amb els seus amics al carreró del «tio Sordo» i, cap als 13 anys, va començar a participar en partides en pobles com ara Bugarra, Cheste, Talayuelas, Sinarcas i, fins i tot, en el frontó *Jai Alai* de València, molt a prop de l'Albereda.

Amb el sobrenom de «El Perolero», va destacar per la seua habilitat i per disputar partides contra diversos rivals alhora, sovint eixint-ne vencedor. La seua última partida com a professional va ser al frontó *Jai Alai*, on va jugar contra Goiburu, jugador navarrès del València FC, en la que va ser la primera partida en aquest recinte que es jugava amb llum artificial (tot i que no la van poder acabar, atès que començaren a sonar les sirenes per un bombardeig de l'aviació feixista italiana).

Quan va esclatar la Guerra Civil, Isidro es trobava a Barcelona i es va unir a l'exèrcit republicà, on va arribar al rang de tinent. Malgrat estar al front, va tornar a Utiel per disputar una partida benèfica per a les milícies republicanes, que va ser molt

recordada. No tornaria a vestir-se de blanc. Nogensmenys, allà on va anar sempre va deixar un gran record. Acabada la guerra, a causa de les seues idees polítiques, es va exiliar primer a França, on va romandre deu anys i va haver de passar pels camps de concentració de Barcarés, Sant Cebrià i Noé, abans d'unir-se a la Resistència per a lluitar contra el nazisme. Al cap d'una dècada al país gal, on també es va dedicar a vendre roba de manera ambulant, va resoldre partir a l'Argentina, on es va casar, fer molts amics i gestionar un hotel a la ciutat de Tucumán. Sempre que podia, recordava amb una gran estima el seu periple argentí.

Amb la mort de la seua dona i la fi de la dictadura, va tornar a Pedralba en 1978, on va rebre un emotiu homenatge; l'any 1985, un carrer del poble va ser batejat amb el seu nom. També va ser homenatjat a altres localitats com Utiel i Xest. Amics i aficionats el recorden com una persona entranyable i un pilotari llegendari. La investigadora Marina Daud Picó (2001) va destacar igualment el seu paper com a ambaixador de la pilota valenciana i del poble de Pedralba:

En unos tiempos difíciles y con escasos medios, el Perolero fue capaz de poner en un alto lugar un deporte tan popular como la pelota valenciana y llevar el nombre de Pedralba fuera de nuestras fronteras. En 1992, cuando volvió y después que le tributarán varios homenajes por toda la geografía valenciana, el mismo se sorprendió que, después de cuarenta años de ausencia, tanta gente le siguiera recordando como el más grande jugador de frontón de todos los tiempos.

Isidro Muñoz Sesé «El Perolero de Pedralba»:
un pilotari de llegenda

Juan Pascual Vila, «*El Pelat*» (Riola,
1904-Sueca, 1983)

Juan Pascual va nèixer el 22 de gener de 1904 a Riola, un poble de fort arrelam pilotaire en la comarca de la Ribera Baixa.

La seua família d'agricultors, molt humil, estava formada per set germans i vivien en un mas. Des de sempre, va haver de treballar molt. Fruit del seu matrimoni va tindre 6 fills. Durant la Guerra Civil, es guanyava la vida com a cuiner en la zona republicana. Una vegada acabada la contesa, per les seues idees republicanes, l'empresonaren a Madrid durant tres anys. La seua dona va haver de criar a soles quatre xiquets, en una agosarada lluita per sortir-se'n en circumstàncies adverses.

En eixir de la presó, se'n va anar a viure a l'Hort de Cona, situat a la vora litoral de la Mediterrània, al bell mig entre el Mareny Blau i el Mareny de Sant Llorenç (Cullera), per a seguir treballant com a jornaler, amb xicotetes procures; collia taronges i espigolava l'arròs. Ara bé, com llur situació continuava sent summament difícil al que calia afegir els recels polítics, Juan i la seua família se'n va haver d'anar a treballar a França entre 1955 i 1965, concretament a la marisma de la Camarga, en la Provença, on seguiria collint arròs i veremant.

Pel que fa a la seua vessant com a jugador de pilota, la càtedra¹ el considera un dels millors de la història local i referent per a jugadors professionals com ara «Capellino» o «Eusebio», entre d'altres. Eren temps on es jugava al carrer ample i al carreronet, fonamentalment a llargues.

¹ Grup d'aficionats entesos en el joc que assistixen regularment a les partides i que, ja abans del seu començament s'hi decanten, i amb ells les travesses, cap a un bàndol o l'altre (rojos o blaus). En acabar la Guerra es va prohibir la denominació de rojos sent substituïda per d'altres com ara «colorados» o «encarnados» com explicava el prohoms de la pilota en Josep Lluís Bauset.

Destaquen d'ell que era alt, tenia molt de pundonor i era molt àgil. Li van retre un homenatge en Riola pels voltants de l'any 1955. Sobrenomenat «El Pelat», jugava a llargues, raspall, galotxa i també, amb posterioritat, a escala i corda. A Riola sempre havia de jugar ell a soles contra una parella o un trio per a poder igualar les partides. Va jugar a pilota fins als 50 anys, tot i que, més major encara, li agradava seguir provant-se. Li haguera encantat que el seu fill Boro haguera sigut pilotari. Anava molt al trinquet de Sueca a vore jugar «Juliet d'Alginet» i el «Rovellet», dels quals era admirador. En l'actualitat el seu llegat al món pilotaire continua bategant mitjançant les raspades de les seues besnetes, les bessones Diana i Carla Pont Puig, que gaudixen de la pilota a Polinyà de Xúquer des de ben menudes. Juan «El Pelat» va faltar als 79 anys el 24 de juliol de 1983.

Marina Basauri Yarza, «Marina» (Eibar, 1926-Murcia, 2017)²

Marina Mayora Yarza va ser una destacada raquetista de la primera meitat del segle XX. Es va prodigar pels frontons de Donosti, Logronyo, Salamanca, Barcelona i Madrid. Després d'una vida atzarosa, va arribar ben prompte al professionalisme, tot i que es va retirar als 22 anys instal·lant-se des de llavors a la ciutat de València, on havia reeixit al Frontó Chiqui. El seu exili a França via Iparralde va ser tota una odissea. Els que la van conèixer la defineixen com a una dona vitalista i excepcional.

Tal com podem llegir al llibre: *Raquetistas: Gloria, represión y olvido de las pelotaris profesionales* (2022) de l'antropòloga basca n'Olatz González Abrisketa, Marina Mayora Yarza va canviar el nom a Marina Basauri Yarza, en ser adoptada pels seus oncles materns, com ens va narrar en una entrevista el seu fill Vicente Soler Basauri l'any 2021. A partir d'esta entre-

² Des de finals de segle XIX i en el primer terç del segle XX, l'esport es va configurar com un espai preeminentment masculí on la participació de les dones era vista amb recel quan no prohibida o descoratjada. Ara bé, amb la irrupció de les dones en l'esport internacional durant les dècades de 1920 i 1930 és van començar a desafiar els rols i estereotipus de gènere imposats i trobem a les primeres pioneres de l'esport. Unes dones que no sols reeixien pels seus mèrits esportius sinó també pels seus estils de vida que desafiaven les convencions socials de l'època. La Segona República va afavorir i democratitzar en certa mesura la pràctica esportiva de les dones, molt especialment, entre les universitàries, en línia amb les seues polítiques d'igualtat, emancipació i visibilitat cap a les dones. Trobem així destacades figures com ara Lili Álvarez, Margot Moles, Ana María Martínez Sagi o Aurora Villa a l'Estat espanyol mentre hom pot destacar a Alejandra Soler o Juana Ana Reinés, atletes de la FUE (Federació Universitària Escolar) en el context valencià. Ara bé, les esportistes que més van destacar en aquesta època, i que no provenien de les classes mitjanes o altes, van ser les raquetistes, que jugaven des de 1917 a la modalitat de frontó de pilota basca. Aquestes dones, basques en la seua majoria, jugaven arreu de l'Estat i fins i tot en Mèxic o Cuba, en uns frontons plens de gom a gom amb nombroses travesses i que van aconseguir una notable popularitat a l'època. Eren dones fortes i valentes, que guanyaven sous elevats i tenien unes vides autònomes com coneixem a continuació mitjançant la vida de Marina Basauri.

Instantània de Juan Pascual Vila «El Pelat» durant el seu servei militar a Madrid. Com a pilotari va marcar època a Riola i la comarca de la Ribera Baixa abans d'haver de marxar a França (arxiu familiar Voro Pascual)

vista vam poder conèixer i reconstruir la vida personal i esportiva de Marina, així com el seu exili a França. Marina va nèixer a Eibar l'1 d'abril de 1926, en el caseriu Elorreta, en el si d'una família euskaldun que regentava un restaurant al poble, en el qual treballaven tant el seu pare Alejo Mayora com la seua mare María Yarza. En el *baserri* va viure fins als 10 anys, quan va esclatar la Guerra Civil. Llavors es van exiliar a França. La fugida per mar va ser una odissea, com ens relata el seu fill. Van patir tant l'amenaça dels bombardejos de l'aviació feixista, com l'atac del vaixell rebel Almirante Cervera metrallant-los a tall d'avís perquè feren mitja volta. Una vegada va fosquejar van tornar a salpar i, esta vegada sí, van aconseguir arribar a Iparralde. A França, els van portar a la zona republicana a Catalunya, als camps de refugiats de Vinyols i els Arcs, on van romandre fins al final de la guerra.

Quan va acabar la guerra, van tornar a Eibar, totalment destruït pels bombardejos de 1937. Una família de «orden», en paraules del seu fill, els havia llevat tot per ser família de bascos represaliats, per la qual cosa van haver de tornar a començar de nou. Tanmateix, poc temps després, els seus progenitors van morir. Marina va quedar òrfena, al costat dels

seus tres germans i dos germanes. Davant la mort dels seus pares, els seus oncles materns Lucio Basauri i María Luisa Yarza (germana de la seua mare) la van acollir i van exercir de pares de Marina. En 1940,

va començar a jugar en el frontó Astelena d'Eibar, en l'escola de raquetistes de la qual es va formar. Marina prompte va destacar i va començar a competir ja de manera professional a Sant Sebastià. De Donosti va passar al Beti Jai de Logronyo, que va ser el frontó en el qual més es va prodigar i d'on guardava els millors records. Marina també va jugar ocasionalment en frontons de Salamanca, Barcelona i Madrid, així com en el frontó Chiqui de València, on es va retirar l'any 1948, als 22 anys. Era alta, jugava de saguera i del seu joc recorden que era valent i que es prodigava en els partits estel·lars.

La trajectòria esportiva de Marina es va perllongar, per tant, prop d'una dècada, etapa que sempre va recordar com una de les èpoques més felices de la seua vida. En un context de postguerra, de mancances, repressió, fam, exili, tristesa... el fet de poder dedicar-se a la raqueta representava una autonomia, obria possibilitats per a viatjar, relacionar-se, una independència i emancipació, que era molt difícil en aquella època, especialment per a les dones.

Una vegada es va casar en 1948, va deixar de jugar i ja sempre va residir al Cap i Casal. De fet, va conèixer al seu marit, Vicente Soler Mas, en este frontó. Vicente era de Manises, va nèixer en 1911 i era aficionat al futbol. Tenia el títol de professor mercantil i era gerent d'una empresa de cinema, primer en la Warner i després en la Filmayer. Van tindre una filla en 1949 i un fill en 1952. Marina va mantindre les

Marina Basauri Yarza «Marina» raquestista de renom, una vida personal i esportiva a revalorar (arxiu familiar Vicente Soler)

seues amistats amb altres raquetistes com «Chiquita d'Anoeta», una de les millors de la història, i Dora Marcano, així com amb les raquetistes basques que com ella es van radicar a València: Rosita, Juanita i Bitxori, entre altres, amb les quals solia parlar en basc.

L'any 1969 va enviduar, amb 43 anys, i va decidir reincorporar-se al treball fora de casa. Va estar com a auxiliar de clínica fins a la seua jubilació i va ser llavors quan, juntament amb altres jugadores, van descobrir l'engany o frau en les cotitzacions de les raquetistes. Durant els anys que van jugar professionalment, els empresaris els extreien part del sou suposadament per a cotitzar en la Seguretat Social. No obstant això, aquests diners no el cotitzaven, la qual cosa els va repercutir molt negativament en la seua jubilació. Marina mai va deixar de ser aficionada a la pilota basca. Encara que va abandonar professionalment la raqueta, va gaudir jugant alguna partida esporàdica amb el seu fill en el frontó d'Arantzazu. Este també era aficionat a la pilota basca i solia jugar a mà en el *Jai Alai* de València. A Marina li agradava veure en *Euskal Telebista* els partits fins que va morir i de l'última època es quedava amb Altuna i Martínez de Irujo com a jugadors favorits. També li agradaven les confrontacions entre pilotaris bascos i valencians, especialment quan «El Genovés» figurava en el cartell. Finalment, com a curiositat esportiva, podem assenyalar que era tia de Paco Soler Calatrava, *alma mater* del rugbi

valencià que també va practicar la pilota a mà en la seua joventut i de la qual és un entusiasta. La nostra protagonista va morir a Múrcia, a casa de la seua filla, als 91 anys.

5. Ecos de la vaqueta d'una partida inacabada: un fil de memòria d'un llegat per reivindicar

Lluny de l'ambient del trinquet i de l'escalfor del públic valencià, la pilota, com tantes altres expressions culturals, va viatjar en la memòria dels exiliats i les exiliades. En les noves terres d'acollida, enmig de la dificultat de la integració i la lluita per la supervivència, les tradicions, la llengua i els records de la terra natal esdevenien un refugi, un vincle amb un passat que es resistia a desaparèixer. La pilota valenciana, amb el seu vocabulari i locucions pròpies, la seua sonoritat, la seua indumentària (guants, faixes, saragüells, etc.) i els seus objectes (pilotes, caixonets, banques, etc.) sabem que solia emergir en converses nostàlgiques, en intents de recrear partides improvisades o en la simple evocació d'uns temps millors. Aquestes pràctiques culturals i remembrances actuaven ajudant els exiliats a mantenir un fil conductor amb la seua identitat i a construir un sentit de comunitat en un entorn sovint aliè. En les col·lectivitats valencianes de la diàspora, com ara les de San Juan a l'Argentina, Orà en Algèria, París a França o Montevideo a l'Uruguai, la menció de la pilota despertava records compartits, generant complici-

tat i transmetent a les noves generacions un aspecte fonamental de la seua herència cultural. Fins i tot la seua absència, el silenci de la vaqueta en els nous paisatges, podia parlar de la profunditat de la pèrdua i de la dificultat de mantenir vives les tradicions en un context d'assimilació cultural i desarrelament.

En eixe sentit podem mencionar també alguns lletraferits com ara el periodista, escriptor i ministre de la República a l'exili en Juli Just Gimeno jugador de pilota en la seua joventut a Alborai i assidu al Trinquet de Pelayo, que ens va deixar algunes cròniques antològiques del joc de pilota al periòdic *El Pueblo* (Agulló i Agulló, 2019) o l'anarcosindicalista Ismael Roig Soler, originari de Benissoda, que en la revista uruguaiana de l'exili *Terra Valenciana* dedica, en 1958, un text a la comarca de la Vall d'Albaida i la importància que hi tenien les partides de pilota al carrer (Agulló i Agulló, 2023). Així mateix, trobem uns altres pilotaris aficionats com el jornalero Miquel Cervelló Bay «El Minyó» (Planes de la Baronia, 1914), que es va exiliar a França on va passar per diferents camps de concentració: Argelers, Sant Cebrià, Barcarès... fins que, amb l'ocupació de França per part dels nazis, el van deportar al camp de concentració de Mauthausen-Gusen, on va morir en 1941 d'una broncopneumònia. També Juan Segarra, «El Serrador», de Massamagrell (1917-1994), que es va allistar a l'exèrcit republicà i va estar empresonat durant més de tres anys a les presons franquistes. A la

Modelo de València, va coincidir amb el seu amic, l'afamat pilotari i trinqueter el «Tio Pena», de Massamagrell. En ser-li finalment commutada la pena de mort, al cap d'uns anys, va anar-se'n a Marsella on va romandre per espai d'una dècada.

En concloure aquest recorregut per la relació entre la pilota valenciana i l'exili republicà, emergix la importància de reconèixer la dimensió humana, cultural i esportiva d'aquesta tragèdia històrica mitjançant alguns dels seus protagonistes. L'experiència de l'exili va traspasar les fronteres polítiques i socials, afectant profundament la vida quotidiana i les pràctiques que donaven sentit a la vida de molts valencians i valencianes.

Les fabuloses històries d'aquests pilotaris i la possible pervivència de la pilota entre la diàspora no són meres anècdotes, sinó testimonis de la capacitat de la cultura popular per a resistir i per a mantenir viva la flama de la memòria en temps de crisi i desarrelament. La pilota valenciana esdevé així un símbol de la identitat atacada però no oblidada, un fil que connecta el passat amb el present i que ens recorda la importància de preservar el llegat cultural i esportiu d'aquells que van haver de marxar. Reivindicar la memòria d'aquests protagonistes i explorar les connexions culturals i identitàries que van mantenir vives malgrat la distància i el temps és un acte de justícia històrica i una contribució essencial a la construcció d'una memòria democràtica més completa i inclusiva.

Portada de la revista a l'exili Terra Valenciana (Montevideo) on s'inclou un text sobre la Vall d'Albaida on s'evoca el joc de pilota a la comarca signat per Ismael Roig

6. El Futur de la Pilota: la vaqueta s'enlaira cap a l'horitzó de la memòria democràtica

La història de la pilota valenciana que s'havia escrit fins ara era incompleta. Amb el present article s'honora la memòria d'uns pilotaires injustament oblidats o silenciats. Tanmateix, pensem que cal posar en marxa més iniciatives per tal de reivindicar i posar en valor el seu llegat. Per exemple, impulsant més projectes de recerca i documentació per tal d'estimular investigacions específiques sobre la trajectòria de més pilotaris i aficionats a la pilota que van patir l'exili, utilitzant, com hem fet en aquest cas arxius, fonts orals i premsa de l'època, al remat documents rellevants d'època en paraules de l'historiador Àngel Viñas. També seria interessant organitzar exposicions itinerants que connecten la història de la pilota valenciana amb l'exili republicà, utilitzant fotografies, documents, testimonis i objectes personals buscant la complicitat d'institucions com ara, a tall d'exemple, el Museu de la Pilota del Genovés, la Càtedra de la Pilota de la Universitat de València, la Federació de Pilota Valenciana o la Fundació de la Comunitat Valenciana per la Pilota Valenciana.

Així mateix, es podria afavorir la creació de rutes de la memòria, senyalitzant llocs significatius relacionats amb la pilota i l'exili (trinquets com el de Rafelcofer o el de Pelayo) amb panells informatius que expliquen aquesta connexió. A més a més, desenvolupar materials didàctics per a es-

coles i instituts que aborden la història dels i les esportistes valencians que es van exiliar, amb un capítol especial per als pilotaris, fomentant la reflexió sobre la memòria democràtica a l'àmbit educatiu o jornades divulgatives dirigides a un públic universitari en serien oportunes. Igual que organitzar actes públics d'homenatge i reconeixement als pilotaris que acabem de conèixer en primera persona i que van patir l'exili, reconeixent la seua contribució a la cultura i el joc de pilota així com la seua resiliència.

Altres iniciatives que es podrien implementar serien la realització de documentals o curtmétratges que narren les històries d'aquests protagonistes, donant veu als testimonis recollits així com als seus descendents. També seria interessant enfortir la col·laboració amb comunitats de la diàspora valenciana al món (Argentina, França, Uruguai, etc) i, al capdavant, fomentar la pràctica de la pilota com a element de memòria entre les noves generacions, vinculant-la amb la seua història i el seu paper en la construcció i el manteniment de la identitat valenciana, incloent la memòria de l'exili.

Pilotaris a la presó model de València 1940. El joc de pilota va ser l'esport més practicat pels presos republicans a les presons franquistes del País Valencià per davant del futbol o el boxeig. Dempeus el segon per l'esquerra és el Tio Pena de Massamagrell (arxiu Familiars Tio Pena)

BIBLIOGRAFIA

ABELLÁN, J. L. (2001), El exilio como constante y como categoría, Madrid: Biblioteca Nueva.

AGULLÓ ALBUIXECH, R. i AGULLÓ CALATAYUD, V. (2009), *El joc de pilota en la premsa valenciana 1790-1909*, València: Diputació de València.

AGULLÓ ALBUIXECH, R. i AGULLÓ CALATAYUD, V. (2016), «Deportistas valencianos en el exilio», Laberintos. Revista de estudios sobre los exilios culturales españoles, 18, 7-36.

AGULLÓ ALBUIXECH, R. i AGULLÓ CALATAYUD, V. (2019), Pelayo 1868-2018, la emoción de jugar a pilota, València: Diputació de València.

AGULLÓ ALBUIXECH, R. i AGULLÓ CALATAYUD, V. (2023), «Anàlisi de l'exili valencià a l'Uruguai a través de la revista 'Terra Valenciana' (1953-1958)», Laberintos. Revista de estudios sobre los exilios culturales españoles, 25, 41-62.

AGULLÓ, V., PARICIO, H. i ARTETA, D. (2025) [en premsa], Matèria de Trinquet. La pilota valenciana i la memòria democràtica, València: Nau Llibres-Edicions Culturals Valencianes.

- ALMELA I VIVES, F. (1960), El juego de pelota en Valencia. València: Sociedad Valenciana de Fomento del Turismo.
- BARBA, S. (2021), De la Frontière aux Barbelés. Les chemins de la Retirada 1939, Canet: Éditions Trabucaire.
- BARONA, J. Ll. (ed.) (2021), *La Facultad de Medicina de València, cinco siglos de historia*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- BOSCH, J. A. (2017), L'esport valencià durant la Guerra Civil (1936-1939), València: Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació.
- Box, Z. (2001), *España, año cero: la construcción simbólica del franquismo*, Madrid: Alianza.
- CABO ALANDES, F. (2014), *De Valencia a Mar del Plata. Martínez de Alfara, el tigre de Alfara: el campeón que la guerra destronó*, Ajuntament d'Alfara del Patriarca: Alfara del Patriarca.
- CERDÀ, P. i MASCARELL, P. (2010), «Pilota valenciana: la tradició d'un joc de cavallers», Caramella: revista de música i cultura popular, 23, 98-104.
- DAUD PICÓ, M. (2001), Reportaje: Isidro Muñoz Sesé «El Perolero», Adónate. Revista Informativa Municipal-Ayuntamiento de Pedralba, 8, 8-10.
- GARCÍA CANDAU, J. (2007), El deporte en la Guerra Civil, Madrid: Espasa.
- GARCIA I FRASQUET, G. i LLOPIS I BAUSET, F. (1991), Vocabulari del joc de pilota, València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.
- GONZÁLEZ ABRISKETA, O. (2022), *Raquetistas: Gloria, represión y olvido de las pelotaris profesionales*, Vitoria-Gasteiz: Editorial Sans Soleil.
- IÑURRIA, V. (1987), La pilota valenciana: història, present i futur, Saó, 101, 15-16.
- MILLO, L. (1976), El Trinquet, València: Prometeo.
- NAVARRO GRANADOS, D. E. (2019), «Escaramuzas españolas en el fútbol mexicano. Tensiones ideológicas, identitarias y sociales en la Ciudad de México durante la Guerra Civil», *Migraciones & Exilios: Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, 18, 33-49.
- PUJADAS, X. (ed.) (2011), Atletas y ciudadanos: historia social del deporte en España (1870-2010), Madrid: Alianza.
- SALAZAR, J., ARAGÓ, L. i AZKÁRRAGA, J. M. (2021), *Guía de la València del primer franquismo (1939-1948)*, València: Serveis de Publicacions de la Universitat de València i de la Universitat Politècnica de València.
- SARASOL, D. (ed.) (2013), *Faixa roja, faixa blava: la pilota valenciana*, València: Diputació de València.
- SAZ, I. i GÓMEZ RODA, A. (eds.) (2025), *El franquismo en Valencia: Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*, València: PUV.
- SIRERA MIRALLES, C. (2007), «Quan el futbol no era el rei. Els esports en els espais públics de la ciutat de València, 1875-1909», *Recerques: història, economia, cultura*, 54, 31-45. Recuperat de <https://raco.cat/index.php/Recerques/article/view/137838>
- SOLDADO, A. (ed.) (1998), El joc de pilota. Historia de un deporte valenciano, València: PubliTrade.
- TUSELL, J. (1986), Los hijos de la sangre: la España de 1936 desde 1986, Madrid: Espasa Calpe.
- VIDAL CORELLA, V. (1969), La pelota valenciana, un deporte con historia de siglos. *Boletín de información Municipal (Valencia)*, (62), 5-47.

DE LA VIUDA, A. i IBARRONDO, I. (2021). «Doomed Youth: Antonio Cánovas, a Young Sportsman in Time of War in 1930s Spain», *Front Sports Act Living*, 3, 1-13. <http://dx.doi.org/10.3389/fspor.2021.577814>

Agraïments

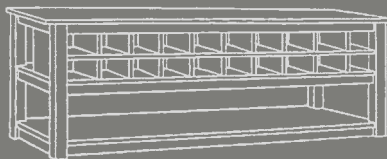
Volem agrair, en primer lloc, a tots els familiars i descendents, així com a antics jugadors o amics dels protagonistes del present article per la seua amabilitat a l'hora de ser entrevistats i per haver-nos facilitat fotografies i documents d'època, molt especialment a Fina Ruiz, Voro Pascual, José Fenoll, Luis Sevilla i Vicente Soler.

Aquesta publicació forma part del projecte «Esportistes valencians exiliats i represaliats» de la convocatòria MEMU-NI/2023/6 de la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica/Conselleria de Presidència de la Generalitat Valenciana.

27

LABERINTOS

Revista de estudios sobre los exilios culturales españoles
Año 2025

Presentación (Manuel Aznar Soler) / 3

Amparo Ranch, *in memoriam* / 7

La escritura soporte de la memoria (Cecilio Alonso) / 9
Sobre Amparo Ranch Sales (Vicent M. Garcés Ramón) / 15
Evocación de Amparo Ranch entre los papeles musicales de su padre (Jorge García) / 19
Bernat Artola a Amparo Ranch (Lluís Meseguer) / 27
Amparo Ranch, recuerdos de una mujer admirable (Rosario Rodríguez Llorens) / 29
In memoriam Amparo Ranch: un valioso legado personal y cultural (Enrique Téllez Cenozo) / 33
Amparo Ranch en La Vilavella, entre textos de Manuel Vicent / 53

Estudios, ensayos e investigaciones / 57

El trinquet de la memòria, l'exili dels pilotaris valencians (Víctor Agulló Calatayud, Dayana Arteta Molina, Helena Paricio de Castro) / 59
A per Maria Cuyàs: acusada per quatre tribunals (Amparo Blat Gimeno, Carme Domènech Pujol) / 85
Una edició frustrada d'Angelí Castanyer en l'editorial Sicània (Josep Daniel Climent) / 121
El regreso a España de Juan Gil-Albert: motivos y proceso legal (Pedro Montalbán Kroebel) / 169

Dossier VIII Jornades Laberintos

Les dones de l'exili republicà de 1939

(17 i 18 d'abril, València, 2024) / 207

Densidad del vacío: paradojas temporales de la memoria en la poesía de exilio de Marina Romero (Lucía Cotarelo Esteban) / 209
Experiencias de las mujeres de marinos de la Armada republicana exiliados en 1939: exilios y represión franquista durante el primer franquismo (1939-1949) (Victoria Fernández Díaz) / 227
Gloria Giner de los Ríos: teoría del paisaje, historiografía y literatura (Beatriz Ferrús Antón) / 255
Exiliadas en la Unión Soviética: maestras, artistas y traductoras (Natalia Kharitonova) / 275
La voz quebrada de María Enciso (Mario Martín Gijón) / 283
Las exiliadas del 39: agencias imprescindibles en la expatriación. Una mirada desde Argentina (Bárbara Ortuño Martínez) / 295
Concha Castroviejo: exilio, retorno, insilio, puente (Rebeca Rodríguez Hoz) / 315

Textos y documentos / 341

Exilio e insilio: una carta inédita de José Bort-Vela a Ángel María de Lera (Manuel Aznar Soler) / 343
Un texto inédito de Juan Larrea sobre su polémica con José Bergamín en la Junta de Cultura Española (México, 1940) (Manuel Aznar Soler) / 347
El dossier de Juan Blanquer sobre l'intent de repatriació de Manuel Uribarri, 1960-1964 (Antoni Blanquer Hernández, Agustí Colomer Ferrándiz) / 363
Cartas de Celso Amieva a Nicolás Guillén (Jorge Domingo Cuadriello) / 393
La escritura como deber de memoria: Dos campos franceses de concentración, informe inédito de Celso Amieva (Beatriz Martínez López) / 411
La correspondència entre Manuel Uribarri i Josep Castanyer (Josep Palomero) / 441

Entrevista / 505

Entrevista a Diego García Elio (Santiago Muñoz Bastide) / 507

Llocs de la memòria / 513

A Tànger (Antoni Paricio) / 515

Reseñas / 519

Homenaje íntimo a Juan-Miguel Romà (Cecilio Alonso) / 521
José-Carlos Mainer, Textos vivos. Notas de un reencuentro. Edición, epílogo y notas de Manuel Aznar Soler, Sevilla, Renacimiento, 2025 (Cecilio Alonso) / 523
José Satué, La larga resistencia penitenciaria de un sindicalista (Cecilio Alonso) / 530
El exilio teatral republicano de 1939 en Argentina, Chile, Uruguay y Paraguay (Nel Diago) / 536
El exilio teatral republicano de 1939 en Cuba, Puerto Rico, República Dominicana, Venezuela, Brasil, Perú y Norteamérica (Nel Diago) / 539
Las vidas que han vivido. Homenaje a teatristas españoles en México, 1880-1950 (Nel Diago) / 541
Las mujeres en el arte de Navarro Ramón (José Ferrándiz Lozano) / 542
Antología de José Bort-Vela, Alcalá de Xivert, Associació d'Amics de Mainhardt, 2024 (Lluís Meseguer) / 547
Ramón Xirau, Otras Españas. Antología sobre literatura del exilio. Selección y advertencia Adolfo Castañón (Santiago Muñoz Bastide) / 557

James Valender. Escenas del exilio español en México (1937-1962). Renacimiento (Santiago Muñoz Bastide) / 559

Varia / 561

Iberoamericana 89 / 563

El exilio republicano en México: Historia y presente. Jornadas sobre la memoria democrática del exilio republicano español (José Ignacio Cruz Orozco) / 565

José Ballester Gozalvo. Los azarosos caminos de la recuperación de la memoria histórica de un pedagogo valenciano republicano (José Ignacio Cruz Orozco) / 569

Gaskin, de Beatriz Fariza, una mirada teatral del personaje histórico: memoria de un aviador republicano (Nel Diago) / 579

Miguel de Molina: Yo quiero ser diferente (Nel Diago) / 581

Antonio Gassó, el diari de Gaskin. El pilot de la República (Vicent García Devís) / 583

Las voces silenciadas del exilio: I Jornada «Testimonios de los Descendientes del Exilio Republicano de 1939», Universitat Autònoma de Barcelona, 27 y 28 de noviembre de 2025 (Beatriz Martínez López) / 591

Ciclo de cine. Misticismo, irreverencia y Barroco. Memoria del Museo del Prado en el cine del exilio español. Ciclo de Conferencias en el Museo Nacional del Prado. Del 4 al 25 de abril de 2024 (Santiago Muñoz Bastide) / 595

Jornadas «Los caminos del exilio republicano español. México 1939». Ateneo de Madrid, 17-19 junio 2025 (Santiago Muñoz Bastide) / 597

Créditos / 599

Instrucciones para la presentación de originales / 625

**Estudios, ensayos e
investigaciones**